

Целта на изследването е да издири и научно да регистрира лексикални единици с тясно специализирано значение от лексикалната система на традиционното земеделие и от лексикалната система на традиционното животновъдство по средното течение на река Струма, като упоредно с това проучи тези лексикални единици откъм състав и семантика. То установява количественото съотношение между изследваните номинативни единици (еднословни номинативни единици и номинативни словосъчетания), разпределението им в изследваните лексикални системи и разпределението им по лексикално-граматични класове. Номинативните лексикални единици се изследват откъм произход (домашен или чужд) и се подлагат на ономасиологичен и семасиологичен анализ.

Изследваната лексика е представена в речник, в който номинативните единици са представени с пунктовете, в които са регистрирани, а тълковната част, освен традиционното научно обяснение, съдържа и "народна" експликация, представена на диалект. Така и номинативните лексикални единици, и тяхното тълкуване са представени в автентичен вид и с изразните средства на езиковата система, към която принадлежат.

Farming and Stock-breeding Lexics from the Middle Struma Dialects with Folk Interpretations

Summary

The purpose of this study is to find and register scientific lexical units with closely specialized meaning from the traditional lexical systems of farming and stock-breeding alongside the Middle stream of the Struma river, Bulgaria. Parallel to this the research explores the lexical units in view of their structure and semantics. The study establishes the quantitative correlation between the examined nominative units (monoword nominative units and nominative word groups), and their distribution both in the examined lexical system and within the system of the lexico-grammatical classes. The nominative lexical units are situated in view of their origin (native or borrowed) and are analysed from onomasiological and semasiological points of view.

The investigated lexical units are collected in a dictionary where the entries include the nominative units and the place where they were registered. Besides the traditional scientific explication the interpretative part contain folklore explication text example in dialect. The nominative lexical units and their interpretation are given in their authentic use in the natural environment of the language system they belong to.

Lexique de l'agriculture et de l'élevage des patois du moyen Strouma avec une interprétation populaire

Résumé

L'objectif de cette étude est de rechercher et d'enrégister des unités lexicales spécialisées du domaine de l'élevage traditionnel et de l'agriculture traditionnelle de la région du Strouma moyen. Parallèlement la recherche examine ces unités lexicales en vertu de leur contenu sémantique. L'étude établit les corrélations quantitatives entre les unités nominatives examinées (des mots et des groupements phraséologiques), leur distribution dans les systèmes étudiés et leur distribution en classes lexico-grammaticales. Les unités lexicales nominatives sont étudiées également en vue de leur origine (autochtone ou empruntée), et sont soumises à une analyse onomasiologique et sémasiologique.

Le lexique étudié est présenté dans un dictionnaire, où chaque entrée comprend l'explication scientifique de l'unité nominative, et une explication "populaire" en patois local. L'endroit d'enregistrement de l'unité est également indiqué. Ainsi les unités nominatives lexicales et leur interprétation sont présentées suivant leur usage authentique dans le milieu naturel de fonctionnement du système linguistique auquel elles appartiennent.

СЪДЪРЖАНИЕ

Глава I. Увод.....	6
Глава II. Особености на говорните подтипове.....	15
1. Среднострумски подтип.....	15
2. Западнорупски подтип.....	28
Глава III. Особености на лексиката.....	40
Част I. Брой и състав на номинативните единици.....	40
Част II. Разпределение на номинативните единици в изследваните лексикални системи.....	45
Част III. Разпределение на еднословните номинативни единици по лексико-граматични класове.....	53
Част IV. Състав на еднословните номинативни единици от гледна точка на произхода.....	64
Част V. Ономасиологична характеристика на номинативните единици.....	84
Част VI. Семасиологична характеристика на номинативните единици.....	129
Част VII. Съпоставка на еднословните номинативни единици с лексикалните единици в Найден- Геровия "Речник на българския език".....	162
Глава IV. Речник.....	173
Глава V. Заключение.....	530
Показалец на заглавните единици с нормализиран правопис.....	534
Списък на информаторите.....	549
Списък на използваните съкращения.....	551
Използвана литература.....	554
Приложение.....	563

Глава I. Увод

1.0. За обяснението на значими явления от многовековния сложен път на развитие на българския език своя принос дават и словните системи на народните говори, съхранили в себе си архаична лексика, която в повечето случаи по обясними причини не намира място в лексикалната система на книжовния език. Тези думи, обикновено предмет на диалектната лексикология и лексикография, са ценни с това, че са източник за реконструкция както на архаични словообразувателни модели, така и за реконструкция на значения, които в книжовния език или се назовават с други лексикални единици, или поради това, че диалектизмите са "непротивопоставни" (Кочев 1969, с. 97), семантичният им обем се изразява посредством "цели изречения или словосъчетания" (пак там; вж. и Радева 1982, с. 48). От друга страна, архаичните фонетични, морфологични и семантични черти, втъкани в лексиката на народните говори, я правят ценен изходен материал както за наблюдения, посредством които може да се засвидетелстват и да се анализират промени, извършили се на звуково, морфемно и семантично ниво в хода на естествения многовековен развой на българския език, така и за наблюдения върху думи, които се употребяват в българските говори и са известни от старобългарските паметници или другите славянски езици, но липсват в книжовния език (вж. Радева 1982, с. 78). В това отношение лексиката на народните говори е автентичен материал и за историческата граматика, и за етимологията, и за историческата лексикология, и за славистиката въобще, като "със своето словно богатство българските говори представляват важен източник за историята на езика и за връзките му с другите славянски езици" (пак там, с. 79).

1.1. Най-старинните писмени паметници, в които присъстват особености на югозападнобългарските говори (доколкото изобщо може да се твърди с какви особености са били тези говори по това време и до каква степен особеностите им присъстват в паметниците) са Асеманиевото евангелие, Синайският псалтир (вж. Младенов 1979, с. 58-59) и епиграфският Самуилов надпис от 993 г., а като среднобългарски паметници с югозападни говорни особености Ст. Младенов определя (вж. пак там, с. 63) Битолския триод, Болонския

псалтир, Добромировото евангелие, Драгановото евангелие, Охридския апостол и Софийския октоих. По всяка вероятност същото може да се каже (вж. пак там) още и за Юстендишкото евангелие, Пирдопския апостол, Виенския сборник, Македонския апостол, Лесновския паренесис и Добреишовото евангелие.

Писмените паметници, в които е засвидетелстван българският език (и в частност югозападните български говори) през първите векове на турското робство, са твърде оскудни на брой. Българско-гръцкият речник от с. Богаско, Костурско, от XVI век, е "най-ранният новобългарски езиков паметник, отразяващ югозападен диалект" (Шклифов 1980, с. 68). С югозападни български особености (македонски) е и преводът на съчиненията на Дамаскин Студит от епископ Григорий (вж. Младенов 1979, с. 64-65). Със западнобългарски елементи е езикът на Паисий и на дамаскините от Рилската школа (вж. пак там, с. 65). Към края на XVIII век - 1760 г. или 1770 г. (вж. Кювлиева 1997, с. 11), се появява четириезичният гръцко-влашко-българско-албански речник на хаджи Даниил, чиято българска част е написана на югозападно българско наречие (вж. Шклифов 1980, с. 68), а в началото на XIX век - през 1822 г. сръбският книжовен деец и просветител Вук Караджич, като публикува текстове от Разложко, прави известен българския език на славистичния свят чрез своя Додатак (вж. Караджич 1822).

Споменатите дотук творби и публикации съвсем нямат (и трудно може да имат) претенцията, че изследват говорите от югозападната част на българското езиково землище. Възникнали през различно време, тези трудове целят преди всичко да популяризират някои евангелски текстове или да посочат пример за подражание чрез житията на различни светци, а в по-ново време - да запознаят научния свят със спецификата на българския език (вж. Шклифов 1980, с. 68). Нарасналият интерес към проучванията на югозападните български говори (вж. Григорович 1848, 1887; Облак 1894; Oblak 1896) през втората половина на XIX век "се дължи на два главни фактора: 1) уточняване на диалектната основа на езика на Кирил и Методий и 2) реакция срещу ненаучните твърдения на сръбските учени относно македонските говори" (Шклифов 1980, с. 69).

За осъзнат интерес към словната система на езика може да се говори едва от втората четвърт на XIX век нататък, като "началото на българското речниково дело трябва да се търси в азбучните списъци от думи, прилагани към отделни книги (най-често учебни пособия), чиято задача е да подпомогнат възприемането на конкретния текст в книгата или са подчинени на борбата против турските и гръцките думи в нашия език" (Кювлиева 1980, с. 64). Такива азбучни списъци прилагат Н. Рилски (вж. Рилски 1835), Ив. Богоров (вж. Богоров 1844), Л. Каравелов (вж. Каравелов 1861). Що се отнася до опитите събралият словен материал да бъде систематизиран и събран на едно място, т.е. да се изработи тълковен речник, в който да бъде събрано словното богатство на българския език, до края на XIX век най-значителните постижения се свързват с имената на Н. Рилски, Ив. Богоров, П. Р. Славейков, Ал. Дювернуа и, разбира се, Н. Геров, чийто речник (вж. Геров 1895-1908) е "първият български тълковен речник, който съхранява словесното богатство на българския народ" и който "съдържа думи от разговорната народна реч и от народни песни, приказки, пословици, клетви" (Димова и Павлова 1973, с. 584). Интересът към лексикалните системи на народните говори оттогава насетне остава траен и е жив и до днес (вж. Вакарелски 1929, 1932, 1936, 1943; 1932; 1935; 1939; 1937; 1956; Милетич 1937; Стойков 1955; 1957; 1968; Иванов 1958; Минев 1956; Скорчев 1956; Стойчев 1965; 1970; Младенов 1967; Кочев 1969; Бояджиев 1970; 1971; Евстатиева 1971; Петков 1974; Шклифов 1977; 1979; Виденов 1978; Радева 1979; 1982; Хитов 1979; Зеленина 1981; Мъжлекова 1990, и др.). Едни от тези трудове целят само да извadят на показ отделни названия на земеделски култури и редом с кратката етимологическа справка - да посочат местата на географското им разпространение (вж. Займов 1957; Стойков 1957), в други от тях или се обнародват отделни народни земеделски термини, или се правят бележки по етимологията им (вж. Минев 1956; Скорчев 1956; Иванов 1958), в трети се обнародват материали изобщо от веществения бит на българите, събирани по време на етнографски проучвания (вж. Вакарелски 1929 и сл.), четвърти представят цялото установено речниково богатство на конкретния изследван говор (вж. Милетич 1937; Стойков 1968; Стойчев 1965;

1970; Младенов 1967; 1971; Кочев 1969; Бояджиев 1970; 1971; Шклифов 1977; 1979), пети изследвания издирват лексика, засвидетелствана в паметниците и съхранена в днешните български говори (вж. Мъжлекова 1990). В изследванията от по-нова време личи явен стремеж не само да се публикува събраното словно богатство на проучвания говор, а и изследването да се постави на солидни теоретико-методологически основи (вж. Вакарелски 1933; Виденов 1973; 1974; Кочев 1969; 1980; Радева 1971; 1974; 1979; 1982; Стойков 1955; Стойков и Младенов, 1969; Тодоров 1957).

По-значими изследвания върху явления от говорите по средното течение на Струма обнародват Ив. Кепов (вж. Кепов 1936), Н. Котова (вж. Котова 1960), Ив. Кочев (вж. Кочев 1980; 1982), М. Сл. Младенов (вж. Младенов 1971; 1973), Т. Попова (вж. Попова 1972; 1974), Хр. Стоилов (вж. Стоилов 1904; 1905), Евд. Христова (вж. Христова 1991), Ив. Умленски (вж. Умленски 1965). Извън лексикалните особености, присъстващи в тези публикации, обнародваните материали с чисто лексикална насоченост, които да изследват лексикални особености на говорите от този ареал, са откъслечни - това правят Р. Златанова (вж. Златанова 1970), М. Сл. Младенов (вж. Младенов 1971), Ив. Умленски (вж. Умленски 1968), Ив. Харалампиев (вж. Харалампиев 1977). На фона на тези изследвания като най-подробно и всеобхватно изпъква изследването, направено от Ив. Кочев (вж. Кочев 1980). В него авторът, освен че мотивира прегледна класификация на говорите в Пиринска Македония, прави и цялостно описание на най-важните фонетични, морфологични, синтактични и лексикални особености на тези говори. Разбира се, когато става дума за изследване на говорите от този регион, не може да не се отбележи и третият том на "Български диалектен атлас" (вж. БДА, т. III, 1975), който засега е най-значителното тяхно лингвогеографско изследване.

1.2. Още Ст. Стойков и М. Сл. Младенов обосновават необходимостта от издиране и събиране на диалектното словно богатство на българския език. Според тях "събирането и записването на това богатство за науката и бъдните поколения е важна национална задача, която не търпи отлагане" (Стойков и Младенов 1971, с.7), а за да има едно изследване на лексикалните особености на даден говор (или група говори) системен характер, е необходимо

при анализа да се държи сметка както за състава на тази лексика и за "отношенията на елементите вътре в тематичните и лексико-семантическите групи" (Сороколетов 1978, с. 15), така и да се изследват семантическите връзки, отношенията и опозициите, които се проявяват при синонимията, омонимията и пр. (вж. пак там).

Освен по чисто лингвистични **причини**, изследването на двете лексико-семантични микросистеми от говорите по средното течение на Струма - тази от сферата на традиционното земеделие, и тази от сферата на традиционното животновъдство, е продуктувано и от някои екстравелингвистични обстоятелства. Първото от тях е свързано с убеждението, че традиционното земеделие и традиционното животновъдство са от сферите, които в хода на времето са се сраснали най-пълно с бита и поминъка на българския селянин, поради което той е човекът, който може да даде най-точното знание за сфери и дейности, практикувани от него от векове. Второто обстоятелство е, че броят на носителите на тези знания непрекъснато намалява. Третото обстоятелство е свързано с ограничения брой статистически данни за състоянието на словните системи на народните говори и в частност - на лексикалните системи на традиционното земеделие и традиционното животновъдство. Четвъртото обстоятелство е свързано с факта, че през последните пет-шест десетилетия българинът, по ред причини, които сега тук няма да коментираме, бе изкуствено отдалечен от своя традиционен земеделски поминък и от традиционния начин за отглеждане на домашни животни. Установените ТКЗС и АПК помагат в българското село да се наложат форми и организация на труд, които се различават от практикуваните от български селянин в продължение на векове. Така дейностите, свързани с традиционния селски поминък, остават в периферията на неговата трудова дейност. Успоредно с това се засилват и миграционните процеси в посока към града, в резултат на което едни от селата чувствително намаляват броя на жителите си, а други от тях буквально се обезлюдяват. С други думи драстично намалява броят на хората, които съхраняват в автентичен вид, неповлиян от новите условия, наследената от векове традиционна словна култура на българина, свързана с традиционното земеделие и традиционното животновъдство. В тези две сфери новата организация на труда закономерно налага и нова лексика, която в

началото съществува паралелно с наследената, а след това бавно, но методично започва да измества архаичната от центъра към периферията на отделните лексикални микросистеми. Благотворно на този процес влияе още както сравнително бързото ограмотяване на широки обществени слоеве, в това число и селски, така и засиленото въздействие на радиото и пресата, а през последните две-три десетилетия - и на телевизията.

С обществено-политическите промени в страната през последните десетина години говорната ситуация в българското село започва да се променя отново. Започналото връщане на земята предоставя възможност на едни от хората да започнат отново да практикуват някои позабравени вече дейности, а на други, живеещи в града, да обрнат поглед обратно към селото, което означава, че се поставя началото на ново взаимно проникване между селската и градската говорна ситуация. За разлика обаче от средата на века, когато влиянието е от селото към града, сега то е в обратна посока. Съчетаването на посочените социолингвистични фактори във времето не може да не даде отражение върху състоянието на народните говори и в частност - върху техните лексикални системи, които, както е известно, са най-податливи на външни влияния (вж. Кочев 1969, с.122). Силно видоизмененият традиционен поминък, пустеещите села и засилващото се влияние на града върху селото са знак, че сме на път да загубим голяма част от съхранени в хода на времето пластове от безценното словно богатство на творческия гений на българина. Ето защо оставащите години до края на века и началните пет-десет години от новия по всяка вероятност ще са последните, през които все още ще може да се направи нещо, за да се съхранят и научно да се регистрират архаични лексикални форми, с които българинът е назовавал през вековете предмети, явления и отношения от изконни за своята дейност сфери.

1.3. За **обект на изследване** са избрани 11 села по средното течение на Струма и материалът е събран лично през 1989 година. От тези села Сушница(1), Ракитна(2) и Сенокос(3) са в община Симитли, Стара Кресна(4) в община Кресна, Вракуповица(5), Гореме(7), Горна Рибница(6), Раздол(9), Седелец(10) и Цапарево(8) - в община Струмяни, и Яново(11) - в община Сандински.

Вракуповица, Гореме, Горна Рибница, Раздол, Седелец, Сушица и Цапарево са разположени по десния бряг на Струма, а Ракитна, Сенокос, Стара Кресна и Яново - по левия.

В посочения район се срещат два говорни типа - югозападен (среднострумски подтип), и югоизточен (западнорупски подтип). Кръстосването им в един, най-общо казано, ограничен говорен ареал, дава възможност да се проследи функционирането на лексиката от микросистемите на традиционното животновъдство и традиционното земеделие в различни говорни типове - и като възможност на тази лексика да назовава факти от действителността, и като възможност да ги изпълва с определена семантика. Затова същинският обект на това изследване са номинативните единици и номинативните словосъчетания от микросистемите на традиционното земеделие и традиционното животновъдство, както и значенията, с които те се реализират в тях. Слушайте, в които с лексикалната единица, назоваваща предмет, действие, свойство или отношение от тези две микросистеми, се назовават още и такива извън тях, тук не са обект на специално внимание. Семантиката на такива номинативни единици и словосъчетания не е представена, защото това изследване не се интересува от значенията им извън двете наблюдавани системи. Разбира се, от лексико-семантична гледна точка би било много по-добре да се проследят и те, за да се добие представа за цялостното семантично функциониране на определена номинативна единица от "плана на изразяването" в "плана на съдържанието" (Радева 1979, с. 89-90), т.е. пълната ѝ полисемия, но подобен подход би бил оправдан само ако обект на изследване са всички лексикално-семантични микросистеми, съществуващи в двата говорни подтипа.

За да се улесни изследването и за да се обхванат възможно най-пълно тези две лексикално-семантични микросистеми, са използвани опитът и постиженията, вплетени в някои от поизвестните програми и указания за събиране на лексикален материал (вж. Дуриданов 1956; Заимов и Боев 1954; Стойков 1969; Стойков и Младенов 1971). Програма бе изработена и специално за това изследване (вж. Стоилов 1988). За да бъде събраният материал пълен и съпоставим, програмата бе структурирана по начин, който да даде възможност да се обхванат всички сфери и в полезрението да попаднат максимален брой единици от

изследваните: *Традиционно земеделие*: А. Полевъдство. Б. Градинарство (зеленчукопроизводство). В. Овоощарство. Г. Лозарство; *Традиционно животновъдство*: А. Овцевъдство. Б. Козевъдство. В. Говедовъдство. Г. Коневъдство. Д. Свиневъдство. Е. Птицевъдство. По какъв начин е структурирано съдържанието на тези основни раздели в програмата, може да се добие представа от подредбата на част от въвеждащите теми в частта A от традиционното земеделие, като, разбира се, тук са представени само въвеждащите теми, всяка от които в програмата се подразделя на множество видови подтеми: А. Полевъдство. I. Общи сведения за земеделските култури, земята и уредите за нейната обработка. 1. Културни растения: 1.1. Скорбелоносни растения - *familia POACEAE* (сем. ЖИТНИ) и *familia SOLANACEAE* (сем. КАРТОФОВИ). 1.2. Растения, доставящи белтъчини - *familia FABACEAE* (сем. БОБОВИ) и *familia MALVACEAE* (сем. СЛЕЗОВИ). 1.3. Захароносни и инулиноносни растения - *familia CHENOPODIACEAE* (сем. ЛОБОДОВИ). 1.4. Маслодайни растения - *familia ASTERACEAE* (сем. СЛОЖНОЦВЕТНИ), *familia PEDALIACEAE* (сем. СУСАМОВИ), *familia EUPHORBIACEAE* (сем. МЛЕЧКОВИ), *familia BRASSICACEAE* (сем. КРЪСТОЦВЕТНИ). 1.5. Влакнодайни растения - *familia MALVACEAE* (сем. СЛЕЗОВИ), *familia LINACEAE* (сем. ЛЕНОВИ), *familia MORACEAE* (сем. ЧЕРНИЧЕВИ). 1.6. Наркотични растения - *familia SOLANACEAE* (сем. КАРТОФОВИ), *familia PAPAVERACEAE* (сем. МАКОВИ). 1.7. Технически растения - *familia MORACEAE* (сем. ЧЕРНИЧЕВИ), *familia CUCURBITACEAE* (сем. ТИКВОВИ). 1.8. Морфология на растенията и културите. 1.9. Процеси по време на вегетацията и свързани с тях действия. 1.10. Лица. 1.11. Събиране на реколтата - процеси, действия, пособия, съхранение. 1.12. Болести и вредители по време и след вегетацията. 2. Земеделски площи. 2.1. Видове обработвани площи. 3. Уреди, инструменти и пособия за обработка на почвата и осигуряване на процесите. 3.1. Устройство, и т.н.

1.4. Тъй като от една страна в изследването се проучва лексика, с която се назовават предмети, действия, процеси и отношения от областта на традиционното земеделие и животновъдство, а от друга - се установява системата от значения,

с които тази лексика се използва в посочените две микросистеми, в него се прилагат двата различни, но взаимнодопълващи се подхода - ономасиологичният и семасиологичният, съчетаването на които дава по-добра възможност да се проследи както номинативната функция на тези единици, така и тяхната семантична структура. От българските езиковеди подробно изясняват тяхната специфика Ив. Кочев (вж. Кочев 1969) и В. Радева (вж. Радева 1979). За разлика от Ив. Касабов (вж. Касабов 1983), който говори за тези два аспекта при проучването на лексикалните единици и семантичния им обем само от гледна точка на създаването на критерии, посредством които да се представи лексико-семантичната система на българския език в семантичен речник минимум, то Ив. Кочев и В. Радева са с безспорни заслуги за изясняването на въпроси, свързани с прилагането на ономасиологичния и на семасиологичния подход при детайлния анализ на номинативните възможности на диалектната лексика и на спектъра на носените от нея значения. Имайки предвид, че за нуждите на ономасиологичния анализ "се изхожда от създаденото понятие за предмета или явлението и се търсят думите, с които се означава това понятие" (Радева 1979, с. 89), и още, че за да се направи семасиологично описание на тези думи "в основата на изследването се поставя отделната лексикална единици и се разкриват нейните значения" (пак там), в представеното тук изследване е направен опит 1) да се установят номинативни единици, с които се назовават култури, растения, процеси, пособия, лица и други от двете изследвани сфери, и 2) да се установи наборът от значения, които изграждат семантичния обем на тези номинативни единици при употребата им в изследваните лексикални микросистеми.

1.5. Основна цел на изследването е да се издирят и научно да се регистрират лексикални единици с тясно специализирано значение в лексикалната система на традиционното земеделие и в лексикалната система на традиционното животновъдство, като успоредно с това тези единици се проучват откъм състав и семантика. От поставената цел произтичат и основните задачи на изследването, които определят и структурния му облик: 1) да се установи количественото съотношение между тези лексикални